

Бене (Vene), реформатська церква

Село Бене розташоване неподалік від нинішнього кордону Угорщини, на відстані 12 кілометрів від Берегова по прямій, на правому березі ріки Боржави. Назва села могла утворитися шляхом скорочення від особового імені Бенедек.¹ За ствердженням Тиводара Легоцького без позначення джерела, село під назвою Бгене згадується в грамоті короля Бели IV. З цього документу ми дізнаємося про те, що Бене в ті часи входило в маєток Яноша, сина Петра, і Мартона, сина Яноша. У 1333 році село згадується і в реєстрі папської десятини: місцевий священник Келемен сплатив 3 гроші десятини.² На відміну від цього Дердь Дерффі датує першу згадку поселення 1337 роком.³

Росту значення села безперечно сприяло його розташування, придатне для збору мита⁴ за користування мостом, адже воно було засновано в пункті перетину ріки Боржави і шляху державного значення напрямком зі сходу на захід, що пролягав у підніжжя Березьких гір, на їх стику з рівниною, і якою послідовно користувались вже як до приходу угорців до Карпатського басейну, так звичайно і в період середньовіччя. Ця дорога могла бути і однією з артерій перевезення солі, яка мала стратегічне значення. Це був найбільш захищений від несприятливих погодних умов, і водночас найкоротший маршрут з марамороських солерудників на захід, тобто в бік Північної Угорщини. Боржава була придатною до сплавлення лісу, руху невеликих річкових транспортних засобів, рибацтва, а також розміщення млинів.⁵ У нас є всі підстави припускати, що Боржава і за середньовічних обставин відігравала так само важливу роль, як і наприкінці XVIII століття, з якого походить багато відповідних даних.⁶ Колишнє особливе значення ріки доводить і те, що король Іштван I визначив центром прикордонного комітату Боржава однойменне городище, зведене згідно Аноніму ще до приходу угорців, розташоване саме в місці її влиття в Тису неподалік від села Вари (Vári), в 9 кілометрах від Бене.⁷ Цей замок ймовірно був знищений під час татарської навали 1241 року.⁸ Внаслідок цього значення села Бене зросло, і воно стало певним регіональним центром: поселення, розташоване в Березькому комітаті на території егерської єпархії, в середньовіччі було центром збору десятини.⁹ Це підтверджує – хоча і лише опосередковано – згадувана вище грамота короля з 1269 року, а також церква, трохи більша за розмірами від звичних у середньовіччі, щоправда побудована у

відомих перед нами масштабах лише у XIV столітті. Церква розташована на східному краю села, однак саме на перетині згадуваної дороги і ріки, і таким чином вказує нам на колишній центр ваги середньовічного поселення. Ймовірно колись був заселений і лівий берег ріки, однак ця частина населеного пункту – зважаючи на нижче розташування лівого берегу – внаслідок руйнівних і частих паводків з часом стала безлюдною, і утворилася нинішня структура поселення.

У період середньовіччя частина села, в якій мешкали кріпаки, належала до володіння замку сусіднього Квасова (Kovászó), а меншу частину складали дворянські маєтки. Відомі і визначальні сім'ї, які мали тут володіння до кінця XV століття

1. Церква з північно-західної сторони (1906 р.)

зокрема: родини Кунтів, Панів, Береті Гелеле, кушайських Якчів, Імрегі, Цекеї, Матучінаї і Драгфіїв. У 1461 році Ержебет Сіладі також отримала за правом застави одну четверту маєтку Яноша Якчі в Бене.¹⁰

Стосовно того, коли протягом XVI століття село перейшло на нову віру, даних немає. Тиводар Легоцький у своїй монографії ще згадує з 1547 року парафіяльного священика Антала, і відомо також, що у 1567 році татари спустошили весь край, зокрема і село Бене, а більшість його населення поволокли з собою. Сорок сім ділянок стали безлюдними, і лише в п'яти домах залишились мешканці.¹¹

Письмові джерела про час будівництва церкви нам невідомі, однак на основі перших даних з 1333 року, в яких вже припускається її існування, цілком ймовірно, що вже і перед теперішньою будівлею тут могла стояти якась менша церква. Час її зведення, точне місце, розміри і форму – за відсутності археологічних розкопок – визначити неможливо. Щодо нижче спробованого датування сьогоденної будівлі ми також можемо спиратися лише на нині вже зруйновані або покриті побілкою деталі, зафіксовані в описах, на малюнках і фотознімках топографічними дослідниками,¹² які обстежували її в період між 1864-1906 роками, а також на паралелі з такими формами, які ми в змозі побачити або впізнати. На жаль, виявлення закритих елементів, а також детальне дослідження стін не відбулося під час останньої реставрації будівлі, яка пройшла між 2001-2004 роками, тому ми не в змозі надати остаточно підтверджений опис історії будівництва церкви.

2. Неф та дзвіниця церкви з північної сторони (1906 р.)

3. Схематичний план, виготовлений Ференцем Шульцом у 1864 році

До зверненої престолом до сходу апсиди церкви з внутрішньою шириною 6 м, яка закінчується трьома гранями восьмигранника, примикає прямокутна нава з внутрішніми розмірами 8,05 × 16,30 м, а також триярусна фронтонна дзвіниця, зміцнена контрфорсами. Товщина стін нави, апсиди і триумфальної арки всюди становить приблизно 100 см, а у випадку дзвіниці на першому поверсі досягає біля 120 см. Найтовстішою конструкцією будівлі є західна стіна нави; її товщина становить майже 150 см, на ній полягає і східна стіна корпусу дзвіниці. До північної стіни апсиди колись приєднувалася і ризниця, яку після зміни релігії знесли. Залишки її фундаменту видно й по нині.

Зовні церкву підпирають різні за розташуванням і функцією, частково східчасті контрфорси. У точках зламу стін апсиди встановлено діагональні опори, які утримували боковий тиск колишнього склепіння апсиди. Західні роги нави і дзвіниці підпирають також діагональні контрфорси, які відіграють роль в утриманні відносно тонких стін дзвіниці і західного фронтона. У системі координат церкви в продовження східної заключної стіни нави побудували два контрфорси, вони здатні передусім нейтралізувати боковий тиск триумфальної арки. На основі контрфорсів, зведених на рогах нави, Тиводар Легоцький зробив висновок про колишнє існування його склепіння. В цьому відношенні слід урахувати

той факт, що на відносно довгих поздовжніх стінах нави немає подальших опор, без яких ні в якому разі не встояло б склепіння нави внутрішньою шириною 8 м. Згадані функції існуючих контрфорсів і самі по собі послужили достатньою причиною для їх побудови.

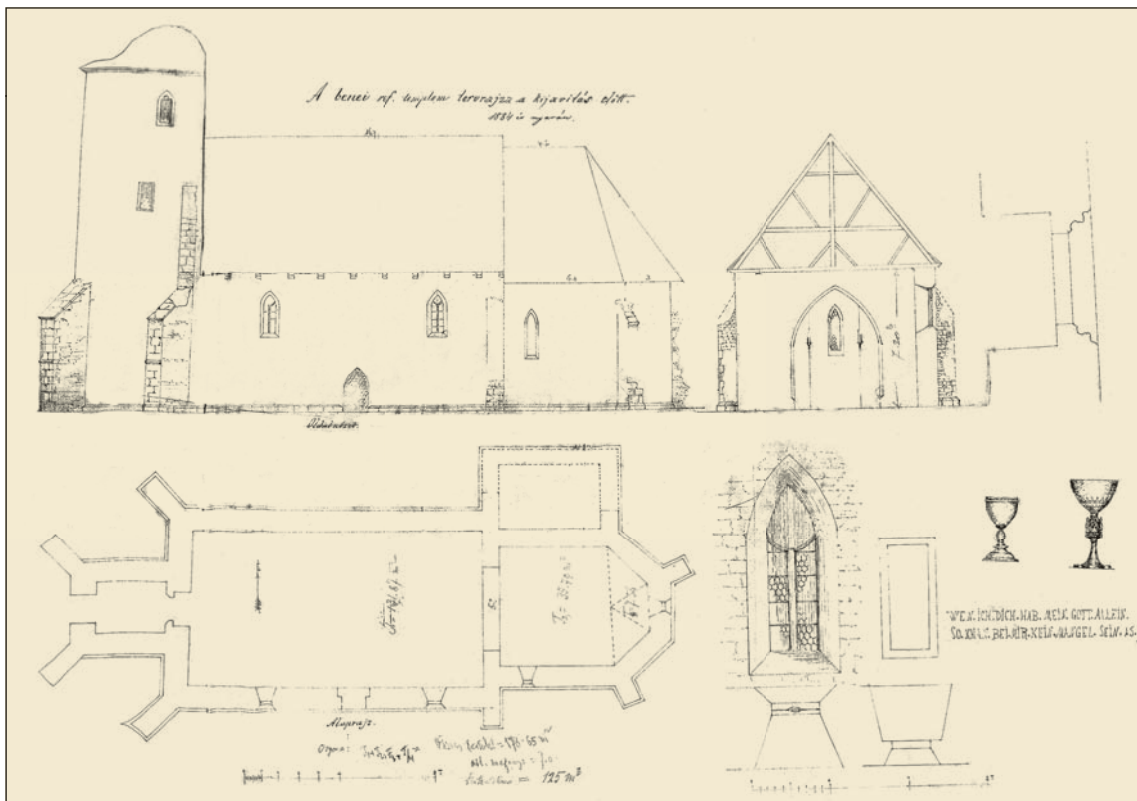
Стіни церкви зведені уперемішку з бутового каменю і цегли, а триумфальна арка, обрамлення отворів, їх цоколи і карнизи, а також невеликий пастофорій – відповідно до архітектурної техніки даної епохи – виготовлені цілісно з різьблених кам'яних елементів.

Популярна протягом добрих двохсот років форма плану ускладнює точне датування будівлі. Про те, що церкву більш ймовірно побудували в середині XIV століття, – а не на наступному зламі століть, або навіть у пізніші декади XV століття – свідчать доступні до пізнання деталі.

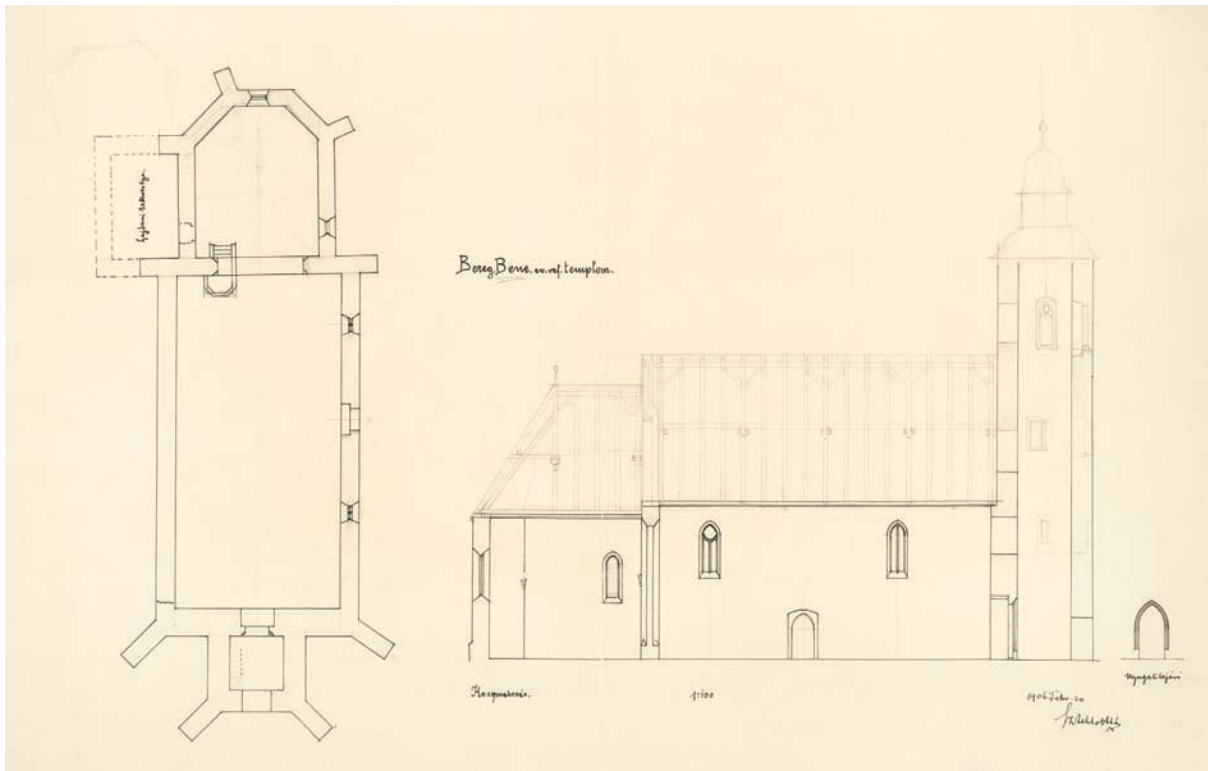
Два нижніх вікна західного боку дзвіниці, нижній проріз південного боку, а також вікно східного боку мають пряме закінчення, кам'яне обрамлення і переважно вузькі отвори різних розмірів. Водночас відносно вузькі західне і південне вікна найвищого ярусу трохи стріласті, у трикутнику арки з завершенням у формі півкола. І нарешті циркульне північне вікно складається з чотирьох півкіл і різьблене з одного брила. Маємо підозру, що ці три останні вікна – згідно з логікою і морфологією готичної архітектури – первинно планували розмістити не в корпусі дзвіниці. Особливо незвичним є місце циркульного вікна.

На східному і південному боках апсиди бачимо по одному вікну зі стріластим закінченням. На південному боці нави розміщено два не набагато більших і також стріластих вікна, які за свідченням опису Ференца Шульца з 1864 року [мал. 2], креслення з 1884 року [мал. 3], і нарешті опису і знімків Отто Стегло з 1906 року [мал. 1, 4] колись були дводільними і мали масверки. Кам'яні конструкції вікон (подільна маківка, залишки масверків) у 1906 році частково демонтували, елементи обрамлення покрили штукатуркою, таким чином про їх деталі маємо уявлення лише на основі архівних знімків. З досить великою ймовірністю можемо визначити лише те, що масверк, який колись розміщався у трикутнику арки, знизу мав циркульне закінчення, а такі готичні вікна правильної структури можна датувати передусім серединою XIV століття, або ж його другою половиною. На підставі вікон апсиди майже аналогічної ширини можна дозволити собі припущення, що первинно і вони могли бути дводільними.¹³

Два середньовічних портали – південний і західний – також мають стріласте завершення; профілі опори їх кам'яного обрамлення вже досліджені раніше. Хоча існують певні протиріччя у попередніх описах і у випадку цих профілів,¹⁴ однак певне, що в Угорщині такі портали були типовою «продукцією» XIV століття. Слід додати, що на двох зображеннях з XIX століття [мал. 1–2] бачимо і дані, які свідчать про можливе існування довкола південного порталу ризаліту, що «виступав» лише до площини цоколю.¹⁵

4. Креслення, виготовлене ще до планованої реконструкції (1884 р., Андор Дакнер ?)

5. Схематичний план Отто Стегло від 1906 р.

«Західний портал» дзвіниці, що сьогодні закривається на двері, – це простий стрічастий отвір, раніше «порожній», тобто без дверей, який вів до відкритого притвору.

Серед деталей з епохи середньовіччя слід згадати також колишній невеликий пастофорій, оформлений без особливих декорацій, але з широким пазом дверей на крайці, невеликим профілем циліндричного членування і стрічастим закінченням, який повторює форми вікон і порталів.

Подальші різьблені кам'яні фрагменти належать до простих форм готики, таким чином вони не допомагають у визначенні точнішого часу зведення будівлі. Серед них верхній карниз дзвіниці, головний карниз нави і апсиди, а також капельник східчастого контрфорсу – кам'яні елементи, оформлені з площини під схилом у 45° , і поділені пазовим членуванням.

Таке рішення було звичним з першої третини XIV до кінця XV століть. Так само «не має віку» – хоча ймовірно також походить з XIV століття – і триумфальна арка, що починається з призми, і з двох боків зведена з каменів з підтесаним ребром.¹⁶ Ще простішим є рядок каменів закінчення цокольного виступу, зовнішнє ребро яких оформили в вигляді похилої площини. Отож про ці деталі можемо сказати лише те, що вони ймовірно переважно пов'язані з окремим періодом будівництва.

Однак можна сформулювати певні сумніви стосовно зведення дзвіниці на західному фасаді одночасно з усією будівлею, передусім через своєрідність трьох вікон з прорізами форми півкіла, а також певну відмінність цоколю дзвіниці,

6. Церква з південно-східної сторони (1906 р.)

його оформлення з меншим виступом, і нарешті через різниці в структурі і текстурі стін. Про те, що дзвіницю могли побудувати трохи пізніше, ніж решту церкви, може свідчити і надзвичайно стрімко оформлений, високий західний фронтон з першого періоду.¹⁷ На підставі всього вищезгаданого можна припустити, що дзвіницю добудували до церкви лише через кілька років або десятиліть після її зведення. У такому уявленому випадку і кругле вікно з чотирма півколами легко знайшло б своє місце в якості «розетти» в центрі колишнього західного фронтону. Теоретично і два стрілчастих вікна дзвіниці з півколами можуть бути розміщені в інших місцях церкви.¹⁸

7. Креслення Тиводара Легоцького (1874 р.)

На мою думку, на датування будівлі не може кардинально впливати надпис «HELELE 23» або «HĚLELE 23» і вирізьблений поруч 1458 рік на обрамленні одного з південних вікон дзвіниці.¹⁹ В даному випадку можливо, що йде мова лише про стародавні «графіти». Не виключено також, що колись існує склепіння апсиди з консолями – про яке можемо отримати певне уявлення з архівних знімків і малюнків досліджень [мал. 3, 4, і 5] – як надзвичайно часто використовувану конструкцію, побудували пізніше, саме в цей час. На цих архівних кресленнях і фотознімках, на жаль, немає ніяких надійних даних про такі деталі (форму консолей, профіль нервюри), які б допомогли у датуванні.

Отож, пізнані у церкві отвори і кам'яні обрамлення зі стрілчастим закінченням являють собою доволі єдину картину для того, щоб – бодай стосовно нави і апсиди – їх будівництво датувати серединою або можливо другою половиною XIV

століття. Водночас у випадку дзвіниці бачимо шанси на підтвердження того, що її добудували до корпусу церкви лише пізніше, помістивши в ній кілька вікон, що втратили свою функцію у фронтоні, і тому були віддалені звідти.

Якщо – на основі структури плану і розмірів, а також вищеописаних деталей – ми бажемо хронологічно розмістити цю будівлю в низку кількох відомих і споріднених з нею церков околиці, тоді в якості прикладів можна згадати більш ранні, з кінця XIII століття – мужіївську (Nagyuzsaly), з початку XIV століття – церкви в Марокпапі (Márokpapi), Вамошати (Vámosatya) і можливо Кідьоші (Kigyós), та більш пізні – в Хусті (Huszt), Дюлі (Szőlősgyula), Великих Берегах (Nagybereg), Четові (Csetfalva), Кішсекереші (Kisszekeres), частково демонтовану в Тарпі (Tarpa) і цілком знесену в Підвиноградіві (Szőlősvégardó).²⁰

На завершення опису будівлі церкви знову наголосимо, що про час її зведення і можливі періоди будівництва згадувані вище ствердження можуть отримати однозначного підтвердження лише шляхом детального археологічного дослідження і обстеження стін.

До повної картини середньовічної церкви – до періоду реформації – належали і її внутрішні фігуральні розписи. Вперше про фрески в Бене написав у 1865 році Імре Генсльманн.²¹ Він побував тут разом з Флорішом Ромером і Ференцем Шульцом 23 вересня 1864 року,²² саме тоді зробив

8. Вікно з півкруглим завершенням верхнього ярусу західної сторони дзвіниці

свій малюнок і Шульц; а фрески церкви детально описав Флоріш Ромер у 1874 році.

У книзі Ромера можемо прочитати, що *лише незначні сліди залишилися від так званої П'єти, тобто страждань Марії, яка тримає мертвого Христа на руках. Якщо розглядаємо стиль цієї фрески, легко помічаємо схожість з розписами у Чорнотисові і Підвиноградіві. У цій церкві навіть ззовні видно, що проміжки каменів були пофарбовані в червоний колір*. Посилаючись на Генсманна, Ромер ще доповнив описання тим, що видно страждаючи [...] св. Марію, (П'єту), написану на північну нижню частину тріумфальної арки в напрямку нави.²³

Наступною згадкою про розпис є звіт Тиводара Легоцького на головному листі архітектурної пам'ятки, складеному про будівлю 20 жовтня 1876 року: *на північній стіні церкви під шаром вапна знаходяться фрески; з північного боку тріумфальної арки зійшла штукатурка, з-під якої видно фігури, а саме зображення Діви Марії, яка тримає в руках померлого Христа. Кольори на ній яскраві. Безперечно, що колись вся церква була розписана. Так само і ззовні добре помітні пофарбовані червоним проміжки каменів і чорним – лінії карнизу*.²⁴ Легоцький повернувся до справи фресок і у своїй монографії про Березький комітат. Згідно з цим: *на північній стіні стріластої тріумфальної арки бачимо зображення Мадонни, яка тримає в руках мертвого Христа. Шкода, що нещадність замазала брудом цю фреску, яка з'явилася з-під шару вапна; колись церква була*

9. Апсида церкви (1906 р.)

пофарбована не лише всередині, а і ззовні. [...] проміжки каменів карнизу пофарбували червоним і чорним кольорами.²⁵

У 1877 році Міністерство з питань релігії і загальної освіти звернулося до Тимчасового комітету охорони пам'яток старовини і культури за звітом про мистецьке значення церкви, адже затисянська реформатська єпархія подала заяву на отримання допомоги для відновлення храму. Комісія через кілька місяців повідомила – попередньо отримавши звіт віце-жупана про стан церкви –, що *церква в Бене давнього віку і являє собою досить грубий витвір, тому комісія не вважає за доцільне зі свого боку підтримати її реставрацію*.²⁶ Під час класифікації пам'яток архітектури Угорщини у 1886 році Генсльманн зарахував стріласту церкву, на стінах якої видно сліди фресок, до пам'яток третього класу.²⁷ 6 вересня 1905 року реформатський священик Петер Кішш звернувся до Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури з проханням підтримати відновлення церкви, *покрівлю, стелю і дзвіницю якої руйнівні наслідки часу пошкодили настільки, що проводити в ній богослужіння без небезпеки для життя вже неможливо*. Заступник головного архітектора комітету Отто Стегло 24 лютого 1906 року представив свій звіт у супроводі одного малюнку і чотирьох фотознімків. За його словами: *Церква з горизонтальною дерев'яною стелею – витвір XV століття, про що свідчить вирізьблений в обрамлення одного з південних вікон дзвіниці надпис «HEBELE 1458». Її апсида – піввоємукутників. Покрівля новіша. Стеля і певні балки крокви сильно гниють, через те політичні відомства вже заборонили використання церкви. Стеля в трьох місцях підпирається балками, але вже й ті зігнулися. На північній стіні нави зустрічається велика тріщина, зрештою стіни цілі. Фрагменти імпортів склепіння є лише в апсиді. Виходячи з отворів у дзвіниці, нава раніше була вищою на півтора метра і мала дерев'яні хори. Визначити, чи нава первинно мала склепіння або ні, можливо певне лише після віддалення штукатурки. Пофарбування стелі в виді кесонів незначне. На головному листі Тиводара Легоцького з 1875 року згадується і про кілька виявлених фресок, їх з тих пір знову побілили, повторне виявлення не призвело б до особливих результатів. У ще недоторканих місцях після віддалення штукатурки ймовірно ще можна буде виявити розписи. Відновлення крокви і покрівлі, а також стелі в будь-якому випадку потрібно терміново виконати, зважаючи на те, що церква підготувала новий план, складений інженером-механіком Йозефом Пумом, з більш низькою покрівлею, додається і представляється бюджет, розрахований на 2247 крон. Внаслідок зведення нижчої покрівлі церква цілком втратить характер архітектурної пам'ятки, тому з повагою пропоную відновлення даху в нинішній формі, з використанням цілих дерев'яних елементів теперішнього густого покриття, з можливими доповненнями, фіксацією залізними болтами, прокладенням нових дошок і гонту, крім того побудувати не заплановану у бюджеті Пума стіну між апсидою і навою, а також слід реставрувати вікна (3 шт.), що вважаю за доцільне включити в*

програму будівництва. Комітет обговорив звіт на засіданні 25 квітня 1906 року. Він визнав за обов'язково потрібне відновлення крокви, покрівлі і стелі, однак не у нижчій формі за представленим проектом Плума, а у існуючій по нині, вищій формі. Проте затрати на відновлення не можуть навантажувати кошти Комітету, їх повинна взяти на себе церковна влада вищої інстанції.²⁸

Реконструкції XIX століття²⁹ вже не сприяли подальшому дослідженню і відтворенню середньовічних деталей, і в наслідок відомих історичних змін, будівля на довгий час випала з поля зору фахівців.

Останнє відновлення відбулося в період між 2001-2004 роками, воно було зумовлено повторними руйнівними паводками. (Внаслідок повені у 2000 році водою було підтоплено і город церкви, стояли у воді і стіни до рівня приблизно 1 м.) Ці реставраційні роботи в значній мірі підтримала і угорська держава в рамках програми допомоги потерпілим від паводку, в них брали участь і угорські фахівці. В порядку ліквідації наслідків повені церква отримала нову проникну штукатурку, а внутрішня поверхня стін до висоти двох метрів – осушуючий тиньк, цілком замінили підлогу, і відновили пошкоджене водою оздоблення. В результаті цих втручань промокання церкви безперечно припинено, а завдання випередження паводкової небезпеки у майбутньому вже полягає на українську державу. Подальшим занепокоючим моментом вищеописаних технічних відновлювальних робіт є те, що перед нанесенням внутрішньої штукатурки для осушення стін, без догляду реставратора відбулося віддалення попереднього тиньку. Не виключено, що частина згадуваних раніше фресок стала жертвою цих нагальних робіт. З'ясувати це вдасться протягом дослідження розпису, пов'язаного з наступною, систематизованою здійсненою реставрацією.

В рамках ремонту замінили також на нову і покрівлю церкви та дзвіниці. У випадку церкви відбулася реконструкція даху середньовічного характеру, який ще стояв на місці і був задокументований у 1906 році. Це було необхідно, тому що у 1940 році дах згорів, і тоді його тимчасово замінили на досить плоску бляшану покрівлю. Цей дах на наші дні вже надзвичайно застарів, як в інженерному, так і в моральному плані. Заміна бляшаного шпилью дзвіниці з XIX століття також була обумовлена жалісним технічним станом. Керуючий реставрацією архітектор³⁰ прийняв рішення про відтворення колишньої архітектурної форми, підтвердженої і доступними на місці даними, тобто зведення шпилья з чотирма фіалами, галереєю і

10. Церква з південно-східної сторони після відновлення

балюстрадою. Цьому рішенню передували узгодження на місці. Така форма шпилью безперечно набагато більше гармонізує з рисами визначального для всієї будівлі готичного стилю. Сподіваємось, що вона також спонукатиме наступні покоління на виявлення і представлення згадуваних вище середньовічних цінностей інтер'єру будівлі. На підтримці відновлення цих деталей вже у 1906 році наполягав заступник головного архітектора Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури Отто Стегло, однак тоді даремно.

За відсутності відповідних коштів, на жаль, цього не відбулося і тепер...

Фотознімки виготовив Аттіла Мудрак (8, 10), джерело архівних документів: Фотоархів Центру ім. Форстера: арх. №: 010.655ND (1), 010.654ND (2), 010.656ND (6), 010.657ND (9); Архів креслень Центру ім. Форстера, арх. №: К 13453 (3), К 1531 (5), К 1530 (7); обміри Будапештського технічного університету (4).

Примітки:

¹ Kiss 1988. I: 194. Виходячи з російської назви (Добросельє) були й такі, хто в 1946 році пов'язували походження назви села безпосередньо з латинським словом «bene» (добре, благословенне).

² Леносзку 1881/1882. III: 66, 67. Легоцький у своїх дослідженнях спирався передусім на архів конвенту ордена премонтре в Лелесі, по-друге, на архів Березького комітату, і в третю чергу, на зібрані на місці дані.

³ Györfy 1963. 530.

⁴ Леносзку 1881/1882. III: 68. Документ, датований 1543 роком, підтверджує збір мита за користування мостом. За словами Легоцького: *В тому ж році Дердь, Пал і Габор Матузнаї звернулися зі скаргами до кастиеляна хустського замку Крістофа Каваші, і закликали його не перешкоджати силою в користуванні їх правом на стягнення мита.*

⁵ Леносзку 1881/1882. III: 67. Існують дані і про млин на Боржаві з кінця періоду середньовіччя. Знову цитуючи Легоцького: *1489. Міклош Матуцінаї віддав під заставу гестельському Міхаю Оросі свою долю маєтку в Бенє,*

Квасові, Мужієві, а також його частку млинів на ріках Серне і Боржава за 240 золотих форинтів.

⁶ На інтенсивне життя і важливість ріки протягом століть вказує малюнок Першого Військового Дослідження (1763–1785) – на якому на відстані ледь ста метрів на південь від церкви позначено млин, а також опис поселення з короткою згадкою про церкву та корчму на краю села і детальним описанням характеристики моста і ріки, даних стосовно рівня води в ній, і про досить суворі дорожні умови. І нарешті в документі згадується культура виноградарства, завезена саксонськими переселенцями у другій половині XIII століття після татарської навали, тобто під час будівництва нашої церкви вона вже процвітала. Можливо варто і дослівно процитувати найважливіші ствердження про село Бене: *Vene. Vol. XXIX. Sect. 10. 2. Церква і корчма на краю села добре побудовані. 3. Ріка Боржава (Борша), що протікає біля нього, має ширину 60 кроків, а глибина в багатьох місцях досягає 12-16 метрів. Окрім мостів перейти через ріку ніде неможливо, мости біля села досить добре побудовані. Боржава (Борша) іноді виходить з берегів і руйнує всю околицю. [...] 6. Тут дорога в дощову погоду, та особливо навесні та восени – погана, особливо та, яка розгалужується біля мостів і веде через Оросі. Дорога на Квасово прохідна лише в суху погоду, під час наводку вода в Боржаві (Борші) малими озерами сягає і підніжжя гір, перерізає рух, але розгалужуючі звідси стежки взагалі прохідні лише по одному навіть верхом. 7. Виноградні горби на північ від поселення височіють над усім краєм.* ПОК 2006. 93–94.

⁷ GYÖRFFY 1963. 535.

⁸ Після татарської навали Боржавський комітат був скасований і його територію включено в Березьку лісову жупу, а з кінця XIII - в утворений Березький комітат, у переважній частині як королівський маєток. ДЕРФФІ 1963. 522–523.

⁹ GYÖRFFY 1963. 523; КУВІНУТІ 2000. 61.

¹⁰ ЛЕНОСЗКУ 1881/1882. III: 66–67.

¹¹ Там же, 68–69.

¹² Імре Генсльманн, Флоріш Ромер і Ференц Шульц були тут у 1864 році, Тиводар Легоцький у 1875-му, а Отто Стегло у 1906-му.

¹³ Для майбутніх дослідників обнадіюючим може бути те, що досить велика ймовірність виявлення частково ще збережених вікон, раніше замуrowаних у південній стіні (і не відомих навіть з зображень). Більше того, у північній стіні апсиди церкви певне ховається ще одне кам'яне обрамлення, яке колись охоплювало прохід до ризниці.

¹⁴ Профіль західного portalу церкви вперше пізнаємо з рисунку Ференца Шульца з 1864 року, який в певній мірі відрізняється від креслення, зробленого під час дослідження 1884 року. Згідно з зображенням Шульца з одного боку середнього циліндричного членування профілю видно виведений у паз невеликий циліндричний елемент, а з другого боку – передпазом бачимо поясок, що було досить поширеним рішенням. А на дослідженні 1884 року (до речі подібно до даних обстеження, проведеного навколо 2000 року архітектором політехнічного університету Андрашем Вершем) за середнім циліндричним елементом з обох боків симетрично слідує поясик. Точний профіль без очищення сьогодні важко оцінити, зважаючи на нанесені пізніше шари вапна.

¹⁵ Ризаліт portalу з виступом до площини цоколю загалом був поширений за часів пізно-романського періоду, а також у сільській архітектурі першої половини XIV століття. Серед навколишніх поселень нам відомо кілька прикладів зі зламів XIII-XIV століть (Чарода, Вамошата, Мужієво і т.д.). У випадку Бене на ризаліт південного portalу, до речі, однозначно вказує і малюнок Тиводара Легоцького з 1875 року.

¹⁶ Хоча триумфальна арка руїн церкви недалеко Мужієва з кінця XIII століття ще закінчується циркульною дугою, однак її поперечний профіль співпадає з оформленням у Бене.

¹⁷ Цілоком можливо, що товста західна стіна наві і надзвичайно стрімка, готична стіна фронтону були елементами західного фасаду без дзвіниці. Дзвіниця помістили на фронтон, а точніше врзали в нього на задалегідь визначеній висоті відомого і сьогодні кам'яного карнизу. Заради збереження

пропорцій – тобто щоб покривля не «поглинула» дзвіницю – зі збереженням первинного фронтону побудували окрему кромку вже з трохи меншим кутом схилу, але ще все «готичної» стрімкості. Під штукатуркою, віддаленою під час реставрації, стіни дзвіниці і церкви на рівні цоколю були у з'єднанні, таким чином не вдалося однозначно вирішити, чи дві частини будівлі були зведені одночасно. Менший виступ цоколю дзвіниці в будь-якому випадку наводить на висновок про послідовне будівництво.

¹⁸ На фронтонах без дзвіниці в осі церкви часто зустрічається розміщення круглого вікна з півколами в якості розетти. З навколишніх поселень наведемо два приклади: церкви у Марокпапі і Вамошата, обидві датують початком XIV століття. Саме через відносно велику ширину апсиди не можемо цілоком виключити, що її полігональне закінчення також є результатом другого періоду будівництва. Довкола є і такі приклади з кінця XIII початку XIV століть, де на східній стіні апсиди з прямим завершенням розміщено два вікна поруч (римо-католицька церква села Ніртелтек та реформатські церкви в Марокпапі і Кідьоші). Два стрічастих вікна на верхньому ярусі дзвіниці в Бене з ранньо-готичним характером і розмірами, можна уявити і в такому попередньому розміщенні.

¹⁹ Тиводар Легоцький скористався саме цим вирізбленим текстом і цією датою для сформулювання своєї думки стосовно часу будівництва цілої церкви. На основі надпису він дійшов також висновку, що церкву побудували Гелеле Береті та Андраш Пан – мукачівські віце-каштеляні і каштеляні подільського князя Федора Коржавича, який був вуйком короля Сигізмунда Люксембурзького. ЛЕНОСЗКУ 1881/1882. III: 66. Такий ідентифікації протирічить, що подільський литовський князь, жупан березького і марамороського комітатів Федір Мукачівський у 1415 році помер, і дані стосовно двох його довірених осіб і їх ролі в Мукачеві походять з 1415-1417 років, тобто на кілька десятиліть раніше, ніж дата надпису: ENGL 1996. II: 97, 170, 185.

²⁰ Джерело даних, що свідчать про паралельності: ММТ X, XI і DESCHMANN 1990.

²¹ HENSZLMANN 1864. 136, 142.

²² Центр імені Форстера, Науковий архів, протоколи Ромера, XVI. 23–25.

²³ RÓMER 1874. 100.

²⁴ Центр імені Форстера, Науково-технічний архів, архівний №: К 472 (головний лист). Тиводар Легоцький 24 лютого 1876 року направив у Тимчасовий комітет охорони пам'яток старовини і культури головний лист про церкву в Бене: Центр імені Форстера, Науковий архів, документи Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури, 1876/18. 36.

²⁵ ЛЕНОСЗКУ 1881/1882. III: 71.

²⁶ Центр імені Форстера, Науковий архів, документи Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури, 1877/77, 1878/59, 73 – проектну документацию склав Андор Дакснер; відповідно до пропозиції комітету міністр відхилив прохання на підтримку: документи Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури, 1883/12, 18, 33, 37. – Не виключено, що автором проекту під назвою *План реф. церкви в Бене до ремонту влітку 1884 року*, що зберігається у реформатській парафії села Бене, є саме Андор Дакснер.

²⁷ HENSZLMANN 1886. 264.

²⁸ Центр імені Форстера, Науковий архів, документи Національного комітету охорони пам'яток старовини і культури, 1905/519, 1906/71, 125 – рисунок: Науково-технічний архів, архівний №: К 1531; фотознімки: Фотоархів, архівний №: 10.654–10.657.

²⁹ У 1906 році відбулася передусім заміна покрівлі, а в інших частинах церкви пройшли ремонтні роботи з частковим демонтажем середньовічних елементів. Втручання 1934 року були спрямовані в першу чергу на кардинальне переоформлення інтер'єра, саме тоді зникли історичні «шари» (передусім оздоблення XVIII століття). У 1940 році відбулася недостойна заміна згорілого даху на бляшану конструкцію.

³⁰ Автором проекту часткової реконструкції 2001-2004 років був архітектор Роберт Фюльопп (Державний центр відновлення і реставрації архітектурних пам'яток)